

Misal po zakonu rimskoga dvora u nastavi Hrvatskoga jezika

Različitim znanstvenim, popularnoznanstvenim i kulturnim aktivnostima 2023. godine obilježena je 540. obljetnica tiska prve hrvatske otisnute knjige, *Misala po zakonu rimskoga dvora*. Na stranicama drugoga ovogodišnjeg broja časopisa *Hrvatski jezik* Ana Šimić u rubrici *Vremeplov* objavila je kratak prikaz prvotiska *Misala*, no cilj je ovoga priloga ponuditi učiteljima i nastavnicima Hrvatskoga jezika konkretne prijedloge i materijale koji se mogu iskoristiti u nastavi kako bi se učenicima približio taj iznimno vrijedan, ali iz suvremene perspektive dalek i neprohodan spomenik hrvatske pismenosti. Naime, obrada povijesnojezičnih sadržaja, osobito u srednjoj školi, nerijetko je ostajala na marginama u nastavi Hrvatskoga jezika jer se najčešće svake godine u dva-tri školska sata sažimao pregled nekoliko stoljeća povijesti materinskoga jezika, i to na razini upoznavanja njegove vanjske povijesti, tako što su nabrojani najvažniji spomenici ili leksikografi, gramatičari i njihova djela s godinama prvih izdanja. Takvu situaciju samo je dodatno zakomplicirao novi predmetni kurikulum, prema kojemu se spomenici i djela koji su najvažniji za povijest hrvatskoga jezika više ne uvode postupno, nego se u osnovnoj školi obrađuju u šestome i sedmome razredu, dok se u srednjoj školi cjelovita povijest hrvatskoga jezika upoznaje tek u četvrtome razredu.

Naime, prema ishodu za šesti razred osnovne škole OŠ HJ A. 6. 6. učenik uočava jezičnu raznolikost hrvatskoga jezika tijekom hrvatske povijesti, a prema razradi toga ishoda prepoznaje hrvatska narječja i govore, upoznaje se s pojmovima trojezičnosti (staroslavenski, starohrvatski i latinski) i tropismenosti (glagoljica, hrvatska ćirilica / bosančica, latinica) te sa spomenicima hrvatske srednjovjekovne pismenosti i s prvotiskom *Misala*. Zatim, prema ishodu za sedmi razred osnovne škole OŠ HJ A. 7. 6. učenik imenuje tekstove i događaje važne za razvoj hrvatskoga jezika tijekom hrvatske povijesti, tj. uočava povezanost i uvjetovanost razvoja hrvatskoga jezika s razvojem nacionalnoga identiteta i kulture, upoznaje se s tekstovima i događajima važnima za razvoj hrvatskoga jezika: prvi hrvatski rječnik, prva hrvatska gramatika; sa značajkama i vodećim ličnostima ilirskoga pokreta; s događajima i ličnostima važnima za razvoj hrvatskoga jezika u 20. stoljeću te istražuje suvremene jezične priručnike radi upoznavanja suvremene leksikografije i uočava brojnost jezičnih priručnika. Sadržaji koji se odnose na povijest jezika obuhvaćeni su ponovno tek ishodom za četvrti razred srednje škole SŠ HJ A. 4. 7., koji glasi: „učenik opisuje povijesni razvoj hrvatskoga standardnog jezika”. Prema razradi toga ishoda učenik objašnjava početke hrvatske pismenosti, opisuje povijesni razvoj hrvatskoga

* Igor Medić znanstveni je suradnik u Staroslavenskome institutu u Zagrebu, a prije toga deset je godina radio kao nastavnik Hrvatskoga jezika u Klasičnoj gimnaziji u Zagrebu.

pisma i pravopisa, opisuje osnovna obilježja povijesti hrvatskoga jezika te tumači položaj hrvatskoga standardnog jezika u europskome kontekstu u prošlosti i sadašnjosti.

Zbog svega navedenog u prethodnome sam svojem prilogu u ovoj rubrici, u drugome broju časopisa *Hrvatski jezik* iz 2022. godine, prikazao primjere iz nastavne prakse koji obradu hrvatskoga srednjovjekovlja u svim razredima srednje škole povezuju s ishodima iz predmetnoga područja *Kultura i mediji*. Ovom prilikom iznijet ću ideje i zadatke koji se mogu upotrijebiti u problemsko-istraživački koncipiranoj redovitoj nastavi Hrvatskoga jezika, ponajprije u četvrtome razredu srednje škole, ali uz preinake i u osnovnoškolskoj nastavi, osobito na dodatnoj nastavi Hrvatskoga jezika namijenjenoj darovitim učenicima u sedmome i u osmome razredu.

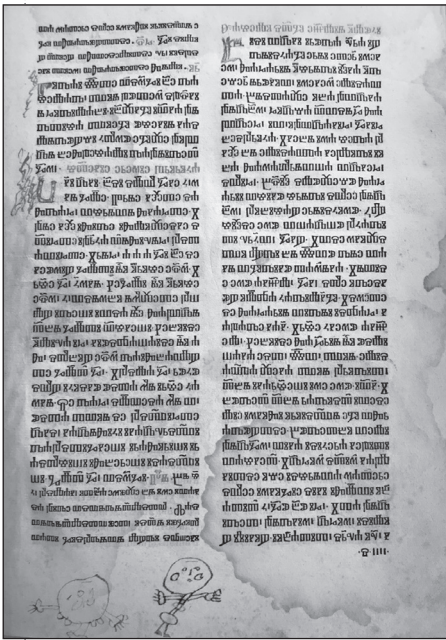
Budući da su u povodu 540. obljetnice prvotiska *Misala* znanstvenici iz Staroslavenskoga instituta u Zagrebu u suradnji s Katedrom Čakavskoga sabora Roč i s Mozaik knjigom priredili novo, trosvezačno izdanje *Misala po zakonu rimskoga dvora*, koje se sastoji od faksimila *Misala* u izvornim dimenzijama i s ucrtanim inicijalima, od transliteracije cjelovitoga teksta i od popratne knjižice popularnoznanstvenih studija, ulomci transliteriranoga teksta u ovome prilogu donose se prema tome izdanju, koje su uredili Josip Galić i Vida Vukoja. Važno je istaknuti da je to drugi pretisak prvotiska *Misala*, nakon što je prvi objavljen 1971. godine u biblioteci *Liber Croaticus*, kad u faksimilu nije rekonstruirana izvorna veličina stranice, kad nije transliteriran cjelovit tekst, nego samo odabrana biblijska čitanja, i kad prazna mjesta namijenjena inicijalima i kanonskoj slici raspeća, koja je prethodila tekstu misnoga obreda, nisu bila naknadno iluminirana.

S obzirom na to da je predmetni kurikulum zbio obradu povijesnojezičnih sadržaja u dvama razredima u osnovnoj i u jednome razredu u srednjoj školi, poticajno je učenike upućivati na poveznice među različitim djelima i događajima bitnima za povijest hrvatskoga jezika. Vrijedno je stoga ponoviti, primjerice, ne samo da je rukopisni *Novakov misal* (1368.) poslužio kao glavni predložak pri izradi prvotiska *Misala*, koji stoga, barem simbolički, zahvaljujući Novaku Disislaviću i sudbini njegova misala, povezuje Zadar i zadarsku okolicu, Liku te Istru, kao najvažnije glagoljaške sredine, nego i da prvi pretisak *Misala* nije slučajno otisnut baš 1971. godine, dakle u širem društvenom, političkom i kulturnom kontekstu hrvatskoga proljeća, kao prvo djelo u biblioteci pretisaka *Liber Croaticus*, u kojoj su, u povodu 300. obljetnice smaknuća Zrinskoga i Frankopana, uslijedila i tri objedinjena djela posvećena Sigetskoj bitki (Karnarutićevo *Vazetje Sigeta grada*, Vitezovićevo *Odiljenje sigetsko* te *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta* Ferenc Črnka). U istoj biblioteci pretisaka objavljeno je još djela važnih za povijest hrvatskoga jezika i književnosti, primjerice, Vrančićev *Rječnik pet najuglednijih europskih jezika*, Belostenčev *Gazophylacium*, Gajev časopis *Danica ilirska* i Krležine *Balade*, o čemu je u novije vrijeme, sustavno prikazujući djelatnost zagrebačke stilističke škole i njezinih glavnih predstavnika, pisala Dubravka Oraić Tolić u *Vijencu* (u broju 727, članak je dostupan na mreži) te u svojoj novoj knjizi. Stoga i sažet prikaz novije povijesti prve hrvatske otisnute knjige može biti dobar povod da se u nastavi podsjeti na važnost hrvatskoga proljeća za hrvatsku kulturu, da se objasni uloga *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*

(1967.) u tim zbivanjima i da se spomenuta biblioteka iskoristi kako bi se sažeto prikazala za povijest hrvatskoga jezika i književnosti iznimno važna djela iz različitih razdoblja. Naravno, ako su neki od spomenutih pretisaka dostupni u obližnjoj knjižnici, učenici bi, uvidom u njih, izravnije mogli doživjeti ne samo raznolikost izvornih izdanja nego i dijalektno i povijesno bogatstvo hrvatskoga jezika. Zadrži li se iz praktičnih razloga nastava u učionici, poticaj da se razumije širi kontekst i da se osvijeste dublje poveznice među pojedinim osobama, tekstovima i događajima možda ipak podigne nastavu povijesti jezika s razine suhoparnoga gomilanja i recitiranja faktografije.

Budući da su tijekom pripreme novoga izdanja *Misala po zakonu rimskoga dvora* pregledani svi dostupni poznati primjerci, koji su, nažalost, očuvani tek djelomično, a nerijetko je riječ tek o fragmentima, tj. o jednome ili o samo nekoliko sačuvanih listova,

korisno je ponoviti osnovne podatke o toj važnoj knjizi i osvrnuti se na ona njezina obilježja koja su uvjetovana kulturom ranoga tiska. Prema podacima na kraju knjige (u kolofonu), zna se da je tisak dovršen 22. veljače 1483. godine, no otvorena su pitanja gdje je knjiga otisnuta i tko su točno bili njezini priređivači. Tisak je, dakle, dovršen samo 28 godina nakon Gutenbergove *Bible* i samo devet godina nakon što je otisnut prvi misal na latinskome jeziku i na latinici. Nerijetko se može čuti ili pročitati da je *Misal po zakonu rimskoga dvora* prva hrvatska knjiga otisnuta na hrvatskome jeziku, što nije točno. Naime, *Misal* jest prva hrvatska tiskana knjiga, ali jezik je hrvatski crkvenoslavenski (ili hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika) i zapisan je glagoljicom. To je stoga prvi misal u Europi koji nije otisnut latinicom na latinskome jeziku. Jedna je od zanimljivosti, koju je otkrila pomna analiza sačuvanih primjeraka, da postoje manje razlike u njihovu tekstu jer su slagari i tiskari ispravljali pojedine pogreške koje bi uočili na već otisnutim listovima. Također, treba istaknuti da su prve tiskane knjige katkad otisnute s likovnim elementima, što je, naravno, znatno kompliciralo proces njihove izrade, a katkad bez njih, kao u

list iz jednoga od dvaju primjeraka *Prvotiska* koji se čuvaju u Knjižnici HAZU-a na kojemu je crtež čovječuljka

slučaju prvotiska *Misala*. Prazna mjesta za inicijale i za sliku raspeća, koja je prethodila misnome obredu, iluminator je mogao oslikati ako ga je angažirao kupac ili vlasnik knjige. Sačuvani primjerci stoga su i vizualno različiti. Naime, nijedan od sačuvanih primjeraka nema sve ucrtane inicijale, a i ucrtani se inicijali podosta razlikuju kvalitetom izvedbe.

Također, samo tri primjerka (bečki, sanktpeterburški i vašingtonski) imaju ulijepljenu sliku raspeća izvedenu u tehnici drvoreza. Novi pretisak nastao je stoga, kako je već spomenuto, usporedbom različitih primjeraka, a prazna je mjesta inicijalima nadopunio Frane Paro, vrsni poznavatelj likovnih i tipografskih obilježja hrvatskoglagoljčnih tiskanih knjiga.

Zadatci koji slijede rezultat su težnje da se odgovori na izazove opisane na početku ovoga teksta i namijenjeni su ponajprije učenicima četvrtih razreda srednje škole, koji su već ovladali temeljnim znanjima o fonološkim, morfološkim, sintaktičkim te leksičkim obilježjima hrvatskoga standardnog jezika. Međutim, kako je istaknuto, zadatci se na različite načine mogu prilagoditi i primijeniti i u radu s boljim i motiviranijim učenicima u sedmome i osmome razredu, osobito na dodatnoj nastavi Hrvatskoga jezika. Kako bi se prva hrvatska tiskana knjiga približila učenicima, podjednako na sadržajnoj i na jezičnoj razini, odabrana su dva biblijska čitanja iz temporala prvotiska *Misala*, jedan iz *Staroga* i jedan iz *Novoga zavjeta*, kojima se u adventsko vrijeme isprva, u gotovo pjesničkoj viziji proroka Izaije, najavljuje dolazak Mesije, a zatim se na tu najavu u ulomku iz *Lukina evanđelja* svojom propovijedi nadovezuje Ivan Krstitelj. Dva su ulomka izdvojena zbog nekoliko razloga: prvo, jezično su prohodniji, osobito kad se čitaju usporedno sa suvremenim prijevodom *Biblije*; drugo, sadržajno se i simbolički nadovezuju, pa i pripadaju istoj misi; treće, sadržavaju stilska sredstva koja ih primiču književnim tekstovima, pa omogućuju unutarpredmetnu korelaciju na razini stilističke analize teksta, koja ne zastaje na izdvajanju pojedinih gramatičkih i leksičkih obilježja, nego nastoji protumačiti ulogu tih obilježja u tekstu i njihov učinak na čitatelja/slušatelja. Na taj se način učenicima približava sadržaj srednjovjekovnoga misala, a hrvatski se crkvenoslavenski jezik s razine apstraktnoga pojma ipak spušta na razinu primjera konkretne uporabe. Učeničke su aktivnosti zamišljene, ovisno o znanju učenika, kao mali istraživački zadatci za rad u paru ili u skupini. Za upoznavanje sa zadatkom i za odgovaranje na pitanja učenicima će vjerojatno trebati jedan školski sat, a drugi sat treba predvidjeti za komentiranje točnih rješenja s nastavnicima i za dodatna popratna objašnjenja. Cilj je da učenici što više zaključaka o jeziku prvotiska *Misala* izvedu uspoređujući ga sa suvremenim hrvatskim jezikom, stoga se transliterirani tekst ne donosi u izvornoj podjeli na retke, nego tako da grafički što bliže prati suvremeni tekst. Slijedi prijedlog predloška nastavnoga listića.

Prijedlog predloška nastavnoga listića

Pred vama su ulomci iz *Misala po zakonu rimskoga dvora* (1483.), prve hrvatske tiskane knjige, koja je otisnuta glagoljicom na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku, najstarijemu hrvatskom književnom jeziku. Prvi dio naslova, *misal*, znači da je riječ o knjizi iz koje se čita misa, a drugi *po zakonu rimskoga dvora* označuje vrstu takve knjige koja je u zapadnome kršćanstvu prevladala u 13. stoljeću.

Ulomci pred vama transliterirani su (preslovljeni) s glagoljice na latinicu tako što je pojedino glagoljično slovo zamijenjeno odgovarajućim latiničnim slovom. Stariji glagoljični tekstovi pisani su bez razmaka među riječima i, premda se postupno unose bjeline, njih je i kasnije bilo manje nego u suvremenim tekstovima. Također, pojedina su

slova i dijelovi riječi u zagradama jer su nadopunjeni u latiničnoj transliteraciji. Naime, u glagoljičnim tekstovima neke su se riječi kratile zbog uštede vremena i podloge za pisanje tako što su izostavljena pojedina slova. Slovo *é* najčešće se čita kao [je], a kao [ja] na početku riječi, iza samoglasnika i iza palatala, slovo *ú* najčešće se čita kao [ju] i slovo *č* u primjerima u ovome tekstu čita se kao [č]. Slovo *ь* ne izgovara se.

Ulomci pripadaju dijelu misala koji se čita tijekom došašća, odnosno u razdoblju priprema za Božić. To su tzv. perikope, tj. biblijska čitanja, citati iz *Biblije* koji su uklopljeni u pojedine mise.

Prvih osam zadataka odnosi se na suvremeni prijevod biblijskih tekstova na hrvatski standardni jezik (u lijevome stupcu), a preostalih osam zadataka, od 9. do 16., odnosi se na prijevod istih ulomaka na hrvatski crkvenoslavenski jezik u *Prvotisku* (u desnome stupcu). Raspravite o pojedinim odgovorima i zatim ih zapišite u svoje bilježnice.

Prorok Izaija (*Biblija*, Iz 35, 1–7; *Prvotisak*, 10b)

Nek' se uzraduje pustinja, zemlja sasušena,
neka kliče stepa, nek' ljiljan procvjeta.

Nek' bujno cvatom cvate,
da, neka od veselja kliče i nek' se raduje.

Dana joj je slava Libanona,
divota Karmela i Šarona;
oni će vidjeti slavu Jahvinu,
divotu Boga našega.

Ukrijepite ruke klonule,
učvrstite koljena klecava!

Recite preplašenim srcima:

„Budite jaki, ne bojte se!

Evo Boga vašega,
odmazda dolazi, Božja naplata,
on sam hita da nas spasi!”

Sljepačke će oči progledati,

uši će se gluhih otvoriti,

tad će hromi skakati ko jelen,
njemakov će jezik klicati.

Jer će u pustinji provreti voda,

i u stepi potoci,

sažgana će zemlja postat' jezero,
a tlo žedno – izvori.

vzveselit se pustaê i bezpustnaê i vzraduât
se pustine . i procv(a)tut' êko liliumb

plodeçi ploditi se . v(a)čnet' .

i vzraduet se veseleçi i hv(a)leçi .

sl(a)va livъnova dana e(stъ) ei .

i č(a)stъ karmêlova i sarun(o)va .

tî uzret' sl(a)vu g(ospod)nû

i krasotu b(og)a n(a)š(e)go

ukr(ê)pite r(u)ki osl(a)blenie

i kol(ê)na osl(a)blena utvrdite

rcête prenem(a)gъûčim se misliû

ukrêpit(e) se ûže i ne boite se

se b(og)ъ n(a)šъ

prived(e)тъ mast' vzd(a)niê

s(a)мъ pridet' i sp(a)set ni

тъгда otvrzut se očesa slêpihъ

i uš(e)sa gluhihъ razvrzut se .

тъгда sk(o)čitъ hromi êko elenъ .

i otrêšenъ bud(e)тъ êzikъ nêmihъ .

êko protrgnut se vodi v pustinî i potoci
vod'

v z(e)mli žeûčei .

i êže bêhu suhaê въ ezera obratet se

i žeûčaê va istočniki vodnie

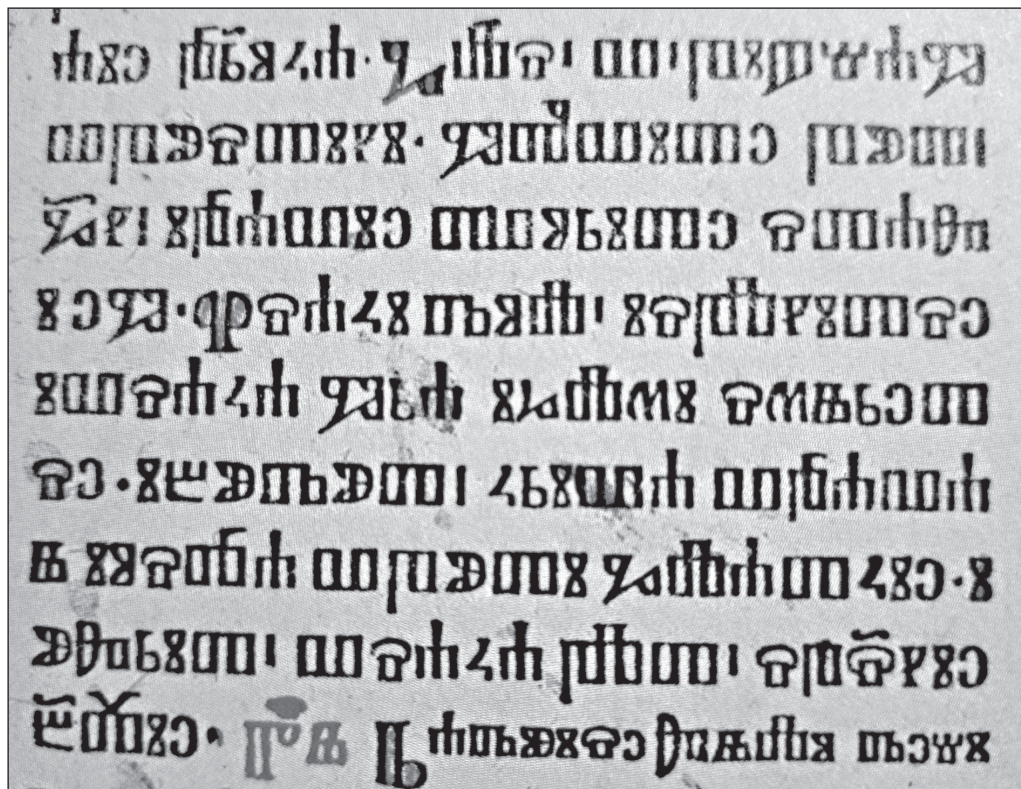
Lukino evanđelje (Biblija, Lk 3, 1–6; Prvotisak, 11b–11c)

Petnaeste godine vladanja cara Tiberija, dok je upravitelj Judeje bio Poncije Pilat, tetrah Galileje Herod, a njegov brat Filip tetrah Itureje i zemlje trahonitidske, i Lizanije tetrah Abilene, za velikog svećenika Ane i Kajfe, dođe riječ Božja Ivanu, sinu Zaharijinu, u pustinji. On obide svu okolicu jordansku ropovijedajući obraćeničko krštenje na otpuštenje grijeha, kao što je pisano u Knjizi besjeda Izaije proroka:
*Glas viče u pustinji:
 Pripravite put Gospodinu,
 poravnite mu staze!
 Svaka dolina neka se ispunji,
 svaka gora i brežuljak neka se slegne!
 Što je krivudavo, neka se izravna,
 a hrapavi putovi neka se izglate!
 I svako će tijelo vidjeti spasenje Božje.*

v petoe na desete lëto vladič(a)stvië tiverië kesara . obladaüču pontanskomu pilatu iüdüëü . i četvrtoobladaüču galilëëü irudu . filipu že bratu ego četvrtovladaüču turieü . i trahotinskoü stranoü i lusanii četvrtoobladaüču avilinieü . podb arhierëema an'noü i kaifoü b(i)si sl(o)vo g(ospod)ne ka ivanu sinu zahariinu v pustini i pride va vsu stranu êrdanskuü propovëdae krčenie pokaënië v otpučenje grêhovb êkože pis(a)no e(stb) v knjigahb sl(o)vesb isaie pr(o)roka . gl(a)sb vbrüüçago v pustini . gotovite putb g(ospoda)nb i pravie tvorite stazi ego . vsaki dolb isplnit se i vsaka gora i hlmi smëret se . i budutb kriva v pravaë i ostru v puti glatkie . i uzritb vsaka pltb sp(a)s(e)nie b(o)žie

1. Navedi najmanje jedan sinonim za svaku od sljedećih riječi iz suvremenoga prijevoda Biblije: *ukrijepiti, odmazda, hitati, hrom, sažgan (sažgati), besjeda*. Ako je potrebno, posluži se rječnicima hrvatskoga jezika.
2. U suvremenome je tekstu upotrijebljen pridjev *obraćenički*. Navedi internacionalizme koji su sinonimi pridjeva *obraćenički* i imenice *obraćenik*.
3. Razvrstaj imena iz suvremenoga teksta na antroponime i toponime. Izdvoji ona osobna imena koja su i danas popularna u Hrvatskoj.
4. Odredi vrstu trima podcrtanim zavisnim surečenicama. Objasni koja od njih nije usklađena sa suvremenom normom.
5. Imenuj glasovne promjene u dvostruko podcrtanim riječima: *kliče, recite, sljepački, potoci, knjizi, viče, ispuniti*.
6. Odredi tvorbene načine sljedećim tvorenicama: *pustinja, naplata, progledati, upravitelj*.
7. Odredi vrstu glagolskim oblicima koji se pojavljuju u prvome ulomku suvremenoga teksta. Protumači kako ti oblici pridonose obradi teme i tonu ulomka.

8. Protumači kako pojedini gramatički oblici i izbor riječi pridonose dramatičnosti završnih (ukošenih) Izajijinih riječi koje propovijeda Ivan Krstitelj.
9. Služeći se tablicom s pregledom slova i transliteriranim tekstom *Prvotiska*, zaključite koji je dio teksta prikazan na slici. Primijetite čes da su dva glagoljčna slova katkad povezana u jedan znak, takav se složeni znak naziva ligatura.

10. Pretpostavi kakva su pravila vrijedila za pisanje velikoga i maloga početnog slova te za pisanje pravopisnih znakova u vrijeme kad je pripreman tisak *Prvotiska*.
11. Ispiši oblik pomoćnoga glagola *biti* za 3. lice jednine iz teksta *Prvotiska*. Usporedi ga s oblikom toga glagola u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku.
12. Ispiši oblike imenica *oko* i *uho* iz teksta *Prvotiska*. Objasni sklanjaju li se kao u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku. Objasni zašto su te dvije imenice zanimljive s obzirom na svoje oblike i gramatička obilježja u suvremenome standardnom jeziku.
13. Analiziraj kako na suvremenome hrvatskom jeziku glasi sintagma *bratu ego*, koja je podcrtana u tekstu *Prvotiska*. Ako je *ego* genitiv osobne zamjenice koja danas glasi *on*, što možeš zaključiti o njezinoj uporabi i o značenju u toj sintagmi.

14. Podcrtaj glagolske oblike *uzreť* i *uzritť* u tekstu *Prvotiska*. Objasni značenje glagola *uzbrěti* služeći se suvremenim tekstom. Navedi jedan primjer riječi u suvremenome jeziku koja ima isti korijen kao taj glagol.

15. Lažni prijatelji riječi su istoga ili sličnoga izraza u različitim jezicima koje imaju različito značenje. Primjerice, u engleskome *billion* označuje tisuću milijuna (1 000 000 000), a u hrvatskome *bilijun* označuje tisuću milijardi (1 000 000 000 000), dakle premda slične, te riječi imaju različito značenje. Objasni zašto se glagol *prěnemagati* te imenice *lěto* i *slovo* s obzirom na značenje u ulomku na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku mogu smatrati lažnim prijateljima u odnosu na suvremeni hrvatski jezik.

16. Objasni, služeći se riječima *isplnit se*, *hlmi* i *plto* iz završnih redaka u drugome ulomku iz *Prvotiska*, što se tijekom povijesnoga razvoja hrvatskoga jezika dogodilo sa slogotvornim glasom *l*.

а	б	в	г	д	е	џ	з	з	і	і	ј, д	к	л	м	п
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	30	40	50	60	70
я	Ѡ	Ѣ	Ѥ	Ѧ	Ѩ	Ѭ	Ѯ	Ѱ	Ѳ	Ѵ	Ѷ	Ѹ	Ѻ	Ѽ	Ѿ
о	р	г	с	т	у	ф	х	ѡ	ѣ	с	џ	ш	ъ	ја, (и) је	ју
80	90	100	200	300	400	500	600	700	800	900	1000	2000	3000	4000	5000